

Hoe oud is Hengelo wel niet?

Door: Jan Kits, Gerhard Post en Gerrit Welberg

Hoe oud is Hengelo? Deze vraag blijkt moeilijk te beantwoorden uit de beperkte schriftelijke bronnen. Dat de naam Hengelo niet uniek is, maakt het nog lastiger. Naast 'ons' Hengelo, is er het dorp Hengelo in Gelderland en ook nog Hof Hengelo in De Lutte. In oude bronnen wordt niet altijd duidelijk welk Hengelo bedoeld is. Daarnaast is het interessant om bij de vraag wat specifiekere te zijn: bedoelen we het dorp Hengelo, de kerk van Hengelo, de havezate ('Huys') Hengelo, of de Hof te Hengelo? Door dit onderscheid te maken, kunnen we meer inzicht krijgen in het ontstaan van Hengelo.

We gaan op zoek naar de oudste schriftelijke vermeldingen die gekoppeld kunnen worden aan ons Hengelo. De naam Hengelo kan dus al veel eerder in gebruik zijn geweest. Taalkundigen gaan ervan uit dat plaatsnamen eindigend op 'lo' al voor het jaar 1000 zijn ontstaan. Volgens Hekket¹ is de naam afkomstig van iets als 'Hegenlo' of 'Haginlo' wat dan 'grensbos' zou betekenen. Archeologische vondsten laten zien dat er duizenden jaren geleden al mensen in het gebied waren van wat nu Hengelo is. Dit is op zich niet heel bijzonder: op veel locaties in Twente zijn bewijzen van oude bewoning aangetroffen. Of deze mensen de naam Hengelo of een oudere variant hiervan gebruikten is onbekend.

Voordat we vermeldingen van Hengelo gaan bespreken, is het goed om stil te staan bij het verschil tussen de Hof te Woolde en de Hof te Hengelo. Eerdere auteurs gingen er vaak vanuit dat dit twee namen zijn voor dezelfde hof. Dat is echter niet waar, zoals duidelijk wordt in het artikel² "*De hof van Woolde. Een schultenhof van het Mauritiustift te Münster*". De Hof te Woolde heet nu het Nijhof en staat aan Brinkhuisweg 18 in Woolde. Deze hof komt voor in het oudste heffingsregister van het St. Maurits Stift te Münster, dat wordt gedateerd³ op van vóór 1177. In 1266 was Hermannus van Saterslo de bezitter. Door de verwarring zien we de heren Saterslo als de eerst bekende eigenaren van de Hof te Hengelo genoemd worden. Al staat het op wikipedia en begint de presentatie van de geschiedenis van Hengelo in het museum hiermee, het is niet waar.

We bespreken eerst de bronnen over hof, kerk, dorp en havezate (het Huys). Daarna presenteren we een mogelijk scenario voor het ontstaan van Hengelo.

De Hof te Hengelo

De oorsprong van Hengelo lijkt te liggen in de Hof te Hengelo; dorp, kerk en havezate zijn hier waarschijnlijk uit ontstaan. De oudste niet-omstreden verwijzingen zijn dan ook gerelateerd aan de Hof. De Hof lag op de plek waar later het Huys stond, in het verlengde van de Heemafstraat. In de bisschoppelijke archieven over de jaren 1379 – 1382 zijn beleningen van de Hof door de bisschop van Utrecht aan Haecke van de Rutenberghe te vinden. De havezate Rutenborgh bestaat nog steeds en ligt 2 km ten westen van Dalfsen. De Hof te Hengelo is dus op zeker moment in handen van de bisschop van Utrecht gekomen. Hoe en wanneer is onbekend.

Het is goed om hier iets te vertellen over de term 'hof' in de late middeleeuwen. Een hof was een complex van gebouwen waar inkomsten van een grootgrondbezitter (zoals een bisschop) werden verzameld. Een spieker kon deel uitmaken van dit complex. Wikipedia beschrijft een spieker als volgt:

Dakruiter (14e eeuw)

Van prehistorie tot vroege middeleeuwen was een spieker een graansilo gebouwd op palen om de geoogste korenaren die van het land kwamen droog en veilig voor ongedierte te kunnen opslaan. Later werd de spieker vooral gebruikt als een soort graanpakhuis of graansilo, onder andere door grootgrondbezitters en kloosters, die hier het graan opsloegen dat ze ontvingen als in natura betaalde pacht en tienden. Vanwege de veiligheid waren ze in de latere middeleeuwen meestal van steen en voorzien van een gracht.

Er zijn getuigenverklaringen uit 1577 van bewoners van het dorp Hengelo die zeggen dat tot ongeveer 1520 in Hengelo een spieker stond, omgeven door een gracht. Uit het archeologisch onderzoek⁴ van 1995 blijkt dat er in de 14^e en 15^e eeuw al een spieker stond. Een topvondst van dit onderzoek, te zien in het museum, is de dakruiter uit 14^e eeuw, die waarschijnlijk op de spieker stond.

Rond 1400 vond een proces plaats tussen Egbert Hake van den Rutenberg en Ludolf van Ahaus. Ludolf beweert dat de Hof eigendom is van Huis Ahaus. De Rutenbergs verklaren dat ze de Hof te Hengelo met 'holtgericht' en 'kerckengift' al meerdere generaties in bezit hebben. Dit suggereert dat de Hof in de eerste helft van de 14^e eeuw al in het bezit van de Rutenbergs was. Gezien de claim van Ahaus lijkt het waarschijnlijk dat deze de Hof in bezit heeft gehad, want waar zou zo'n claim anders op berusten? Hierop komen we later terug.

De bewoner van een hof wordt de (hof)meier genoemd. In 1337 is Willem de meier van Hengelo als getuige aanwezig bij de verkoop van twee boerderijen. Dit is de oudste schriftelijke verwijzing naar de Hof, en de oudste (onbetwiste) vermelding van ons Hengelo.

De kerk te Hengelo

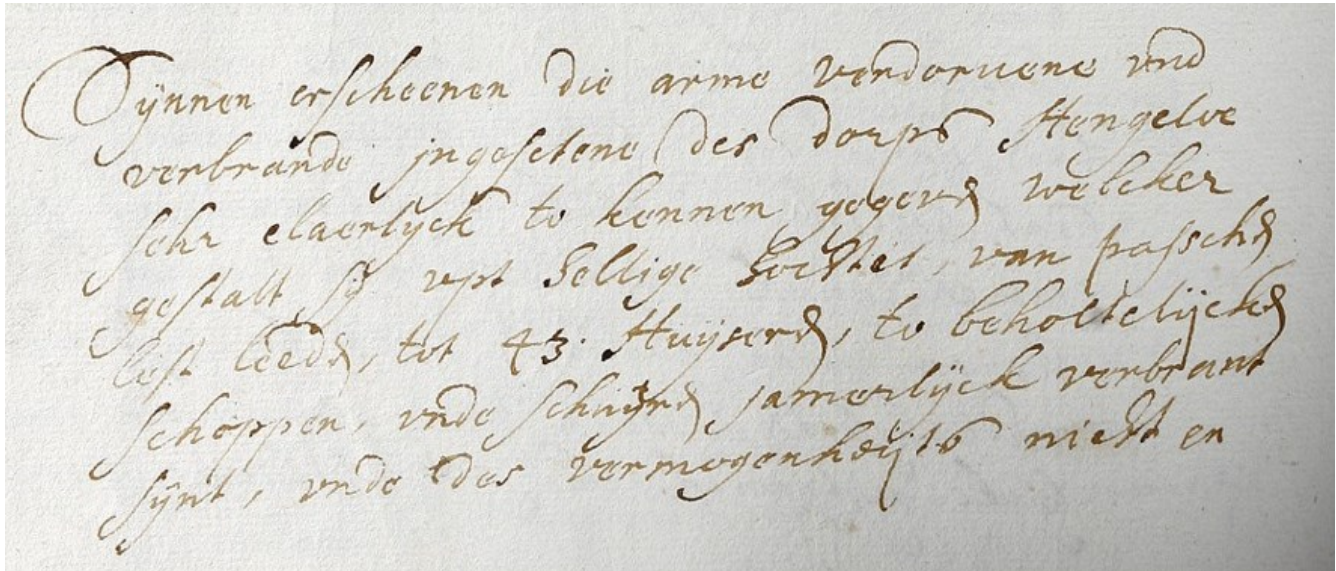
Uit het bovenstaande blijkt dat er al in de 14e eeuw een kerk in Hengelo stond. Pastoor Geerdink⁵ vermeldt in zijn boek dat de vroegere parochiekerk binnen de slotpoort stond: "Waarschijnlijk werd deze slotkapel nà 1200, maar voor 1300 tot parochiekerk verheven." In 1200 of 1300 stond er geen slot in Hengelo, waarmee deze vermelding van Geerdink kennelijk onjuist is. Verder vermeldt Geerdink dat Godefridus curator was in 1332. De bron voor deze laatste vermelding is mogelijk het boek⁶ van Hermannus Besseling uit 1744. Het oorspronkelijke document uit 1332 is niet meer te vinden. In dezelfde tijd was er een Godefridus pastoor te Hengelo in Gelderland⁷. De koppeling aan ons Hengelo wordt daarmee zeer onzeker.

Priester Conraad van Hengelo wordt in 1350 in het Stadboek van Delden genoemd. Dit is de oudst bekende schriftelijke vermelding waarvan het zeker lijkt dat het om de kerk van ons Hengelo gaat.

De stichting van de kerk is dus niet te achterhalen. De kerk werd waarschijnlijk gesticht door een wereldlijk persoon⁷; daar zijn meer voorbeelden van bekend in de 13^e eeuw. Er lijkt vroeg in de 15^e eeuw al een verband te zijn met het Twickel⁴. Het is onduidelijk hoe dit in elkaar zit.

Het dorp Hengelo

Om de Hof te Hengelo zullen wellicht al vroeg een aantal huizen hebben gestaan. De vraag is hoeveel huizen dat dan waren, en verdient dit de naam dorp? Concrete antwoorden hierop zijn in het markeboek van Woolde te vinden. Op 13 september 1595 “erscheenen die arme verdorvene und verbrande ingesetene des dorps Hengeloe” in de markevergadering. Ze melden dat 43 huizen verbrand zijn, en vragen om steun van de marke.

Uit het markeboek van Woolde, 13 september 1595

In 1601 zijn de Spaanse troepen even verdreven uit Twente, tijd om (grond)belasting in te zamelen. In het verpondingsregister van 1601 ontbreekt de eerste bladzijde (folium 111) over Hengelo. Ook de folia 106 t/m 110 zijn verdwenen, wat leidt tot een verwarring tussen Hengevelde en Hengelo⁸. Voor Hengelo worden er, net als hierboven, 43 huizen genoemd (VPR 1624 – 1666). Hengelo zal rond 1600 dus uit ongeveer 50 huizen hebben bestaan, naar schatting 200 à 250 inwoners. Het grootste deel van deze huizen staat op het land van “den huuse to Hengeloe”.

De oudste vermelding van het dorp vinden we in een ander belastingregister. Het schattingsregister van Twente van 1475 vermeldt “Ter Brugge, [...] , wonet in den dorpe”. Met dit dorp zal Hengelo bedoeld zijn.

Het Huys Hengelo

Uit de eerdergenoemde getuigenverklaringen blijkt dat het ‘principaal huis’ in de eerste helft van de 16^e eeuw is gebouwd. Op 26 september 1523 gaf Karel van Egmond, hertog van Gelre, de opdracht om alle goederen van de Van Twickelo’s te verbranden. Of de spieker dit lot ondergaan heeft is onbekend, maar zeker niet onmogelijk. Bij de opgravingen uit 1995 zijn echter geen brandsporen gevonden en ook de getuigenverklaringen melden geen brand. De getuigen zeggen wel dat Frederick van Twickelo na het einde van de Zwolse oorlog terugkeerde naar Hengelo. Dat moet dan in 1525 zijn geweest. Het lijkt waarschijnlijk dat hij na zijn terugkeer opdracht gaf om een edelmanshuis, het Huys Hengelo, te bouwen.

Speculaties

Naast de bronnen die we hierboven beschreven, is er nog een vermelding die moeilijk te plaatsen is. Conraad van Hengelo is in 1252 als getuige aanwezig bij een aankoop van het convent van Weerselo. Zijn naam staat tussen namen die duidelijk een Twentse achtergrond hebben. Dit zou de oudst bekende vermelding van ons Hengelo kunnen zijn.

Tenslotte kijken we naar een theorie van G. Seyger⁹. In 1036 schonk de bisschop van Paderborn de Hof te Delden aan een het nieuwe Sticht van Sint Petrus en Sint Andreas, ook in Paderborn. Onder deze Hof vielen 30 hoeven, waaronder, volgens Seyger, de Hof te Hengelo. Daar is echter geen bewijs voor. Veel bezittingen van dit sticht werden in 1239 voor 270 mark aan het Ahaus verkocht, omdat deze zich als roofridder in Twente gedroeg. Mogelijk viel is onze Hof daaronder en is deze daarna aan de bisschop van Utrecht verkocht, die hem vervolgens beleende aan de Rutenberghs. Dat zou kunnen verklaren waarom Ahaus dacht een kans te hebben bij zijn claim op de Hof te Hengelo. Zoals gezegd, zijn dit speculaties.

Tot slot, wellicht dat sommige lezers zich afvragen waarom de brink niet in dit overzicht voorkomt. Daarop willen we in een volgend artikel (werktitel: *Hoe oud is de brink wel niet?*) ingaan.

Naschrift

We zijn begonnen met het verzamelen van ‘alle’ oude verwijzingen naar Hengelo in 2021. Het artikel zelf is geschreven in november en december 2023, toen Gerrit Welberg al erg ziek was. Helaas is hij ondertussen overleden.

Bronnen

Op <https://www.markegrenzen.nl/werkgroephengelo/ontstaanhengelo/> staat een uitgebreid overzicht van schriftelijke bronnen tot 1500 die naar Hengelo verwijzen.

¹ B.J. Hekket, *Wat betekent Hengelo?*, Twents Dagblad Tubantia, 8 januari 1966. Hekket onderbouwt zijn verklaring met verwijzing naar oude bronnen waar hij de verschuiving van verschillende spellingswijzen aantoonst. Er zijn andere verklaringen voor de naam Hengelo in omloop, zoals een verband met de ‘eng’ (es), Angelen of kudde.

² Gerrit Welberg, *De hof van Woolde. Een schultenhof van het Mauritiusstift te Münster*, Overijsselse Historische Bijdragen 137^e stuk, p. 27 – 47, (2022).

³ F. Darpe, *Die Heberegister des Klosters Überwasser und des Stiftes St. Mauritz* (1888).

⁴ H. Reynders, A. Verlinde, Z. Kolks, J. Kottman, *Historie en opgraving van het Huys Hengelo en zijn voorgangers*, (1996). Aanrader voor geïnteresseerden in de oude geschiedenis van Hengelo. Te koop in het museum voor enkele euro's.

⁵ J. Geerdink, *Eenige Bijdragen tot de geschiedenis van het Archidiaconaat en Aartspriesterschap Twenthe en Calendarium St. Plechelmi te Oldenzaal* (1895). De bronnen van Geerdink zijn niet altijd duidelijk en/of zijn interpretaties niet altijd juist.

⁶ H. Besseling, *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer*, (1744).

⁷ J.N. Hinke, Mettinkhof en Reijnders., *Van schuurkerk tot basiliek*, (2003). Dit boek geeft een uitgebreide studie naar de oorsprong van de kerk in Hengelo. Ook een aanrader. Regelmatig tweedehands te koop voor ongeveer € 10,-.

⁸ Oudheidkamer Twente, *Het verpondingsregister van Twente 1601*, (1985). Een bijgewerkt overzicht van de oude boerderijen van Twente is te vinden bij de Oudheidkamer Twente (<https://oudheidkamertwente.nl/downloads/>).

⁹ G. Seyger, *Oudheid van Twenthe*, (2010). Zie met name de pagina's 432, 433 en 441. Noot 1760 op bladzijde 433 is een onjuiste verwijzing.